

A Critical Examination of the Attribution of the Poem Cited by Suha in his Critique of the Quran to Zayd ibn 'Amr ibn Nufayl

Mirza Mohammad-Reza Safaei Takhteh-Foulady¹ | Razieh Jafarzadeh Ghahderijani²

1. Corresponding Author, Advanced Student (Level 4) in Islamic Studies, Isfahan Seminary, Isfahan, Iran. Email: thakhtefoulady@gmail.com

2. Advanced Student (Level 4) in Comparative Exegesis, Fatima al-Zahra Specialized Center, Isfahan, Iran. Email: raziejafarzade1364@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Received: 4 July 2025

Revised: 21 September 2025

Accepted: 27 October 2025

Available Online: 3 November 2025

Keywords:

Suha, Qur'anic Criticism, Zayd ibn 'Amr ibn Nufayl, Source Criticism ('Ilm al-Rijāl), Zubayrid Family (Āl Zubayr), Ibn Ishāq.

Abstract

One of the arguments posited by Suha in his book "*Naqd al-Qur'ān*" (Critique of the Quran) to support the claim of Qur'anic appropriation of pre-Islamic ideas is the alleged recurrence of a thematic element from a poem attributed to Zayd ibn 'Amr ibn Nufayl within the Qur'anic text. He contends that since this concept appears in the poetry, the corresponding Qur'anic expression must have been derived from it. A fundamental method for refuting this claim is to scrutinize the authenticity of the poem's attribution to its purported pre-Islamic author. If this attribution is unreliable, the foundational premise for asserting the poem's chronological priority and the Qur'an's alleged borrowing from it collapses. This study conducts a meticulous source-critical analysis (*asnād*) of all extant transmission chains (*turūq*) of the verse. The findings demonstrate that all chains are either disconnected (*maqtū'*) or, in their most complete form, converge upon narrators from the Zubayrid family (Āl Zubayr)—a group with a clear historical motive to fabricate merits for their lineage. Key transmitters, including Sa'īd ibn Zayd (a known fabricator) and Hishām ibn 'Urwah, further undermine the narration's credibility. Consequently, the poem's attribution to Zayd ibn 'Amr is highly dubious and cannot substantiate Suha's claim. This research highlights the necessity of rigorous historiographical analysis in responding to modern polemics against the Qur'an.

Cite this article: Safaei Takhteh-Foulady, M.M.R.; Jafarzadeh Ghahderijani, R. (2025). A Critical Examination of the Attribution of the Poem Cited by Suha in his Critique of the Quran to Zayd ibn 'Amr ibn Nufayl. *Quranic Doctrines*, 22(42), 323-350. <https://doi.org/10.30513/qd.2025.7149.2585>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

In his controversial work "Naqd al-Qur'ān," Suha advances the thesis that the Quran derived certain concepts from pre-Islamic Arabian thought. As evidence, he cites a poetic verse attributed to the pre-Islamic figure Zayd ibn 'Amr ibn Nufayl, which contains the term "daḥāhā" (spreading the earth), also found in the Quran (Surah al-Nazī'at, 79:30). Suha argues that this demonstrates the borrowing of a pre-existing "flat earth" cosmological concept. The validity of this argument hinges entirely on the secure attribution of the poem to a pre-Qur'anic poet. This study aims to perform a critical source analysis (dirāyah) of the transmission chains of this specific poem to evaluate the soundness of Suha's historical evidence and, by extension, his overarching claim.

Method

This research employs a historical-critical and biographical (rijāl) methodology. It systematically collates all extant citations of the poem from primary sources across multiple genres: Qur'anic exegesis (tafsīr), historical chronicles, biographical dictionaries (sīyar), and literary anthologies. Each citation's chain of transmission (isnād) is extracted, mapped, and analyzed. The reliability of every narrator in these chains is assessed based on classical Sunni and Shi'i biographical evaluations (kutub al-rijāl). The ultimate criterion is the existence of a continuous, credible chain (isnād muttasil ṣaḥīḥ) linking the poem definitively to Zayd ibn 'Amr.

Findings

The investigation reveals that no reliable chain of transmission exists:

- **Disconnected Transmissions:** Citations in major exegetical and lexical works (e.g., via al-Mubarrad and Ibn Barrī) are transmitted without complete chains (maqṭū' or mursal).
- **Convergence on the Zubayrid Network:** The most detailed chains, found in Ibn Ishāq's al-Maghāzī (via al-Bakkā'ī) and al-Iṣfahānī's al-Aghānī, invariably trace back to a core group of narrators: Hishām ibn 'Urwah ← 'Urwah ibn al-Zubayr ← Sa'īd ibn Zayd. All are members or affiliates of the Zubayrid family, which was politically and ideologically opposed to the Umayyads and later the 'Abbasids, and had a documented motive to fabricate material glorifying their ancestor (al-Zubayr ibn al-'Awwām) and his companions.
- **Biographical Deficiencies:** Central narrators are critically weak. Sa'īd ibn Zayd is implicated in fabricating the "Ḥadīth of the Ten Promised Paradise" (al-'Ashrah al-Mubashsharah). Hishām ibn 'Urwah is accused of tadlīs (obfuscation in transmission). Ibn Ishāq himself is criticized for sourcing material from the Zubayrid family and for occasionally composing poetic lines for historical figures.

Conclusions

The attribution of the poem in question to the pre-Islamic poet Zayd ibn 'Amr ibn Nufayl is critically unsubstantiated. All available evidence flows through fragmented or ideologically compromised channels. Therefore, the poem cannot serve as valid evidence for the pre-Qur'anic existence of the concept "daḥāhā," and Suha's argument for Qur'anic borrowing from this source is invalid. This study underscores the importance of applying classical Islamic source-critical disciplines to modern polemical claims, demonstrating that many such claims falter under rigorous historical scrutiny.

Author Contributions

The first author (M. Safaei) was responsible for approximately 90% of the work, including data collection, source analysis, and primary drafting. The second author (R. Jafarzadeh) contributed approximately 10%, involving source review and final editing of the manuscript.

Data Availability Statement

All data utilized in this study are derived from publicly available classical Arabic source texts, both in print and digital formats. Full citations are provided within the article.

Acknowledgments

The authors express their gratitude to all those who contributed to the formation of this article.

Ethical Considerations

The authors affirm adherence to academic integrity standards, including accurate representation of sources and avoidance of data falsification or plagiarism.

Funding

This research was conducted without any specific financial support from public, commercial, or not-for-profit funding bodies.

Conflict of Interest

The authors declare no conflicts of interest related to this research or its publication.

Declaration on the Use of AI Tools

No artificial intelligence or AI-assisted tools were used in the conception, research, analysis, or writing of this manuscript.

بررسی انتساب شعر مورد استشهاد سها در نقد قرآن به زید بن عمرو بن نفیل

✉ میرزا محمدرضا صفائی تخته فولادی^۱ | اراضیه جعفرزاده قهدریجانی^۲

۱. نویسنده مسئول، طلبه سطح چهار حوزه علمیه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: thakhtefolady@gmail.com

۲. طلبه سطح چهار، رشته تفسیر تطبیقی، مرکز تخصصی فاطمه الزهراء (س)، اصفهان، ایران. رایانامه: raziejafarzade1364@gmail.com

چکیده

یکی از دلایل سها در اثبات ادعای خود مبنی بر اقتباس قرآن از سایر اندیشه‌ها تکرار مضمون شعر زید بن عمرو در قرآن است. او مدعی است که چون مفهوم مذکور در شعر زید منعکس شده است، ناگزیر این مفهوم قرآنی برآمده از آن است. یکی از روش‌های پاسخ موردی به این ادعا، بررسی انتساب شعر به شاعر است، زیرا با رد انتساب آن به شاعر جاهلی، امکان اثبات تقدم شعر بر قرآن و اقتباس آن از مضمون شعر وجود ندارد. بنابه بررسی انجام شده، بیت مذکور از طریق مبرد در تفاسیر آمده، از طریق ابن بیری در لغتنامه‌ها نقل شده است و کتاب‌های البدایة و النهایة، تاریخ دمشق و سیر أعلام النبلاء نیز آن را آورده‌اند، اما باید گفت که همه طرق آن مقطوع است. از سه طریق مغازی ابن اسحاق نیز فقط در نقل زیاد بن عبدالله بکائی موجود است. در آن، طریق ابن اسحاق به زید بن عمرو مشخص نیست و دو مسیر محتمل وی به زید نیز به آل زبیر می‌رسد که اینان در مظان جعل شعر با هدف فضیلت‌سازی برای خاندان خود هستند. روایت مفرد هشام بن عروه زبیری از پدرش نیز مردود است. همچنین ابن اسحاق به ساخت شعر برای افراد متهم است. در طریق اغانی نیز شعر به هشام بن عروه می‌رسد. تمام نقل‌های هشام، چه در اغانی و چه در سیره به سعید بن زید که از جاعلان حدیث «عشره مبشره» است بازمی‌گردد و احتمال ساختگی بودن شعر را تقویت می‌کند.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۴/۱۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۶/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۸/۵

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۸/۱۲

کلیدواژه‌ها

سها، شعر زید بن عمرو بن نفیل، ابن اسحاق، آل زبیر.

استناد: صفائی تخته فولادی، میرزا محمدرضا؛ جعفرزاده قهدریجانی، اراضیه. (۱۴۰۴). بررسی انتساب شعر مورد استشهاد سها در نقد قرآن به زید بن عمرو بن نفیل. آموزه‌های قرآنی، ۲۲(۴۲)، ۳۲۳-۳۵۰. <https://doi.org/10.30513/qd.2025.7149.2585>

مقدمه

برخی در طول تاریخ درصدد بوده‌اند معنای آیات را بر اساس دیدگاه خود تفسیر نمایند (محمدی آشنانی و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۲۵۹)، به‌ویژه مخالفان اسلام. در کتاب نقد قرآن سها وی مدعی است قرآن زمین را مسطح می‌داند و برای اثبات مدعایش از چند آیه قرآن بهره گرفته است. نخستین آیه عبارت است از آیه ۳۰ سورة نازعات: «وَالْأَرْضُ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا» که آن را این‌گونه ترجمه کرده است: «و [خدا] زمین را بعد از آسمان پهن کرد». وی در ادامه، برای اثبات مدعای خود به شعر زید بن عمرو استناد می‌کند و معنای واژه «دحاء» را به معنای مسطح بودن در نظر می‌گیرد: (مقارب)

دَحَاهَا فَلَمَّا اسْتَوَتْ شَدَهَا
بِأَيْدٍ وَأُزْسَى عَلَيْهَا الْجِبَالَا

ترجمه: زمین را گسترده. پس زمانی که دید زمین بر روی آب قرار پیدا کرد، کوه‌ها را بر زمین استوار ساخت.

نویسنده نقد قرآن آن را این‌گونه ترجمه کرده است: «زمین را پهن کرد و چون درست شد آن را با دست خویش قوی گردانید و کوه‌ها را بر آن استوار گردانید» و از آن نتیجه می‌گیرد که در زمان بعثت در میان عرب این باور قوت داشت که زمین مسطح است. او احتمال می‌دهد که پیامبر اسلام این مفهوم را از این شعر به وام گرفته است (سها، ۱۳۹۳، ص ۹۴). مدعای نویسنده مبتنی به انتساب حقیقی شعر به شاعر جاهلی است. از این رو نوشتار حاضر بر آن است تا با بررسی سندی این روایت، صحت انتساب این روایت به شاعر مذکور را بررسی کند. اهمیت این مسئله در آن است که با اثبات یا عدم صحت انتساب این روایت به راوی می‌توان مدعای مذکور را بررسی نمود. از آنجا که کتاب سها درصدد ایجاد شبهه در اعتبار قرآن است، با بررسی مذکور دست‌کم می‌توان میزان ادعای نویسنده در این مورد را مشخص ساخت. تاکنون نوشتاری درباره بررسی سندی این شعر انجام نشده است. لذا این نوشتار در نوع خود نو به نظر می‌رسد. شیوه نویسندگان در این نوشتار نوع جدیدی از بازسازی سندی است. در این روش با بررسی احتمالات موجود در سند به بازسازی سند پرداخته شده است.

پیشینه بحث: در نقد کتاب مذکور روش‌های گوناگونی وجود دارد، از روش‌های انتقاد درون‌متنی گرفته تا روش‌های تحلیل داده و غیره... مانند کتاب‌های دفاع از قرآن در رد کتاب نقد قرآن، از محمد باقر حیدری نسب (۱۳۹۵)؛ بررسی مبانی کتاب «نقد قرآن» نوشته محمدعلی

رضایی اصفهانی (۱۳۹۵)؛ پاسخ به شبهات قرآن از همین نویسنده (۱۳۹۵). پاسخ به نقد قرآن: مجموعه مقالات و مناظرات دینی، نوشته احمد عابدینی (۱۳۹۶)؛ کشف نیرنگ و رد بهتان نوشته گروه عبادالرحمان (۱۳۹۶)؛ توطئه جدید نوشته آیت الله مکارم شیرازی؛ و خطاهای فراوان در کتاب نقد قرآن نوشته عباس هنرمند (۱۳۹۶).

ولی در این مورد، به خصوص که نویسنده با استناد به شعر جاهلی در صدد اثبات کند مفهوم مذکور مفهومی عاریتی از شعر جاهلی در قرآن است، یکی از راه‌های نقد مدعا بررسی طریق اثبات شعر برای شاعر است که تاکنون نوشتاری در این باره در نقد سها به نگارش در نیامده است. از این رو در نوشتار حاضر با بررسی طریق انتساب شعر به شاعر جاهلی، مشخص می‌شود که آیا می‌توان چنین شعری را منشأ آیات قرآن دانست یا خیر؟

۱. نقل سیره ابن هشام

سها مدعی است که شعر را از سیره ابن هشام نقل کرده است (سها، ۱۳۹۳، ص ۹۴). اما نقل ابن هشام با نقل سها متفاوت است، که خود مؤید این معناست که شعر از جای دیگری نقل شده است. بر فرض نقل سها از سیره، ابن هشام شعر مذکور را فقط به صورت مرسل به ابن اسحاق نسبت داده و بیان کرده است که کتاب ابن اسحاق را از روایت زیاد بن عبدالله بکائی آموخته است (ابن هشام، ۱۹۹۸، ج ۱، ص ۲۷۳). پس باید دید ابن اسحاق از چه کسی شعر را روایت کرده است.

درباره زیاد بن عبدالله بکائی، محدثان کوفی وی را در روایت حدیث فردی ضعیف می‌دانستند (ابن سعد، ۱۹۹۰، ج ۶، ص ۳۹۶). از دید ابن حبان، او بسیار خطاکار و اغلب دچار هذیان بود. روایات او اگر تنها توسط خودش روایت شوند، قابل استناد نیستند (ابن حبان، ۱۳۹۶، ج ۱، ص ۳۰۷). نسائی وی را غیر قوی می‌داند (نسائی، ۱۳۹۶، ص ۴۵)، اما ابن معین وی را در نقل مغازی ثقه می‌داند (مزی، ۱۹۷۱، ج ۹، ص ۴۷۸). ابن حجر نیز او را در نقل مغازی معتبر می‌داند و در نقل حدیث از غیر ابن اسحاق ضعیف دانسته است (ابن حجر، ۱۴۰۶، ص ۲۲۰). بخاری، مسلم، ترمذی و ابن ماجه از وی نقل حدیث کرده‌اند (مزی، ۱۹۷۱، ج ۹، ص ۴۸۵). از نظر خطیب بغدادی، طریق بکائی در میان محدثان عراقی به ابن اسحاق، از دقیق‌ترین و صحیح‌ترین طرق روایت کتاب اوست (خطیب بغدادی، ۲۰۰۲، ج ۹، ص ۵۰۲).

اما باید گفت عجیب است که فردی در نقل حدیث ضعیف و خطاکار باشد، آن‌گاه بتوان

به اخبار وی در مورد سیره اعتماد نمود، زیرا عامل ضعف وی در حدیث هرچه باشد به نقل سیره هم تسری پیدا می‌کند، زیرا ماهیت حدیث و خبر سیره یکی است. پس اعتماد به اخبار بکائی در سیره نیز جای تأمل دارد.

۲. نقل شعر در تفاسیر

شعر مذکور در تفاسیر به دو گونه نقل شده است: نقل اول در تفسیر فخر رازی است (فخر رازی، ۱۹۸۱، ج ۳۱، ص ۴۸):

دَحَاهَا فَلَمَّا رَأَاهَا اسْتَوَتْ عَلَى الْمَاءِ، أَرْسَى عَلَيْهَا الْجِبَالَا

اما نقل دیگر تفاسیر به شکل زیر است که مطابق با نقل سهاست:

دَحَاهَا فَلَمَّا اسْتَوَتْ شَدَّهَا بِأَيْدٍ وَأَرْسَى عَلَيْهَا الْجِبَالَا

این نقل ابتدا از ماوردی (بی‌تا، ج ۶، ص ۱۹۹) در تفسیرش آمده و قرطبی هر دو شکل را نقل کرده است و شکل اول را به مبرد نسبت می‌دهد (قرطبی، ۱۹۸۵، ج ۱۹، ص ۲۰۴). ولی در کتاب‌های موجود مبرد اثری از این شعر نیست. قرطبی (۱۹۸۵، ج ۱۹، ص ۲۰۶) شکل دوم را به زید بن عمرو نسبت می‌دهد. در تفاسیر سندی برای شعر ذکر نشده است. لذا از تفاسیر نمی‌توان اسناد شعر را به دست آورد.

۳. نقل شعر در لغتنامه‌ها

نقل ابن منظور و زبیدی مانند سها و نقل فخر است:

دَحَاهَا، فَلَمَّا رَأَاهَا اسْتَوَتْ عَلَى الْمَاءِ، أَرْسَى عَلَيْهَا الْجِبَالَا

از نظر ابن منظور و زبیدی، ابن بَرّی این شعر را از زید بن عمرو بن نفیل انشاد کرده است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۴، ص ۲۵۱؛ زبیدی، بی‌تا، ج ۱۹، ص ۴۰۱). اما این سند ناقص است و بین ابن منظور (۶۳۰-۷۱۱ ق) و ابن بَرّی (۴۹۹-۵۸۲ ق) دست‌کم دو طبقه و بین زید بن عمرو بن نفیل و ابن بَرّی یازده طبقه فاصله وجود دارد. پس نمی‌توان مشخص نمود شعر چگونه از ابن بَرّی نقل شده است.

۴. نقل ابن کثیر در البدایة والنهاية

ابن کثیر (۷۱۰-۷۷۴ق) این شعر را از ابن اسحاق (۸۵-۱۵۱ق) و زبیر بن بکار (۱۷۵-۲۵۶ق) و غیره نقل کرده است (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۴۲). اما وی نمی‌تواند مستقیماً از ابن دو نقل کند، مگر از کتاب مغازی ابن اسحاق نقل کرده باشد، ولی ابن کثیر آن را به شکل ذیل نقل کرده که با نقل مغازی متفاوت است:

دحاها فلما استوت شدها سواء و ارسی علیها الجبالا

این نقل متناسب با نقل ابوالفرج اصفهانی (۱۴۱۵، ج ۳، ص ۹۰) و ابن عساکر (بی‌تا، ج ۱۹، ص ۵۱۶) است که در ادامه، به بررسی آن‌ها پرداخته خواهد شد و احتمالاً ابن کثیر نیز از ابوالفرج که مقدم است، نقل نموده است.

۵. نقل ابن عساکر در تاریخ مدینة دمشق

ابن عساکر سند شعر را چنین نقل می‌کند: «أخبرنا أبو غالب وأبو عبد الله ابنا البنا قال أنا أبو جعفر بن المسلمة أنا أبو طاهر المخلص حدثنا أحمد بن سليمان حدثنا الزبير بن بكار قال: وأنشدني محمد بن الضحاك الحزامي عن أبيه لزید بن عمرو» (بی‌تا، ج ۱۹، ص ۵۱۶). در ادامه، به بررسی رجالی راویان واقع در سند می‌پردازیم.

ابو غالب: احمد بن حسن بن احمد، استاد ابن عساکر است. ذهبی وی را شیخ، صالح و ثقه می‌داند (ذهبی، ۱۹۸۵، ج ۱۹، ص ۶۰۳).

ابو عبدالله: یحیی بن حسن بن احمد برادر کوچک ابو غالب. ذهبی وی را شیخ و امام خوانده است (ذهبی، ۱۹۸۵، ج ۶، ص ۲۰). سمعانی وی را «شیخ صالح» می‌داند و عبدالله بن عیسی بن ابی حبیب و عمر بن عبدالله بسطامی وی را ستوده‌اند (ذهبی، ۲۰۰۳، ج ۱۱، ص ۵۹۹).

ابو جعفر بن مسلمة: محمد بن احمد بن محمد سلمی بغدادی (۳۷۵-۴۶۵ق). ذهبی وی را شیخ، امام، ثقه و جلیل وصف می‌کند (۱۹۸۵، ج ۱۸، ص ۲۱۳).

ابو طاهر: محمد بن عبدالرحمن بن عباس بن عبدالرحمن بن زکریا ملقب به المخلص (۳۰۵-۳۹۳ق). ابن جوزی (۱۹۹۲، ج ۱۵، ص ۴۱) و خطیب بغدادی وی را ثقه (۲۰۰۲، ج ۲، ص ۱۲۴) می‌دانند.

ابو عبدالله: احمد بن سلیمان بن داود بن فضل (...-۳۲۲ق). خطیب بغدادی وی را صدوق می‌داند (خطیب بغدادی، ۲۰۰۲، ج ۴، ص ۳۹۹).

محمد بن ضحاک بن عثمان حزامی: هیچ جرح و تعدیلی نشده است (ابن ابی حاتم، ۱۹۵۲، ج ۷، ص ۲۹۰). با این حال، اهل سنت وی را مقبول می‌دانند، ولی نزد شیعه مهمل است.

ضحاک بن عثمان حزامی: او را در بخش نقل اغانی بررسی خواهیم کرد.

در این سلسله روایت نقل احمد بن سلیمان از محمد بن ضحاک ممکن نیست، چون احمد بن سلیمان شاگرد زبیر بن بکار (۱۷۵-۲۵۶ ق) است، یعنی تولد وی باید در حدود ۲۴۰ هجری باشد تا حدوداً در نوجوانی از زبیر بن بکار اخذ روایت کرده باشد. از طرف دیگر، تولد محمد بن ضحاک هم نمی‌تواند بعد از سال ۱۵۳ بوده باشد، زیرا پدرش در این سال مرده است و باید دست‌کم تا ۲۵۰ هجری زنده بوده باشد تا احمد بن سلیمان بتواند در صدسالگی از وی مستقیماً نقل کند، و این بعید است. اما از آنجاکه استاد زبیر بن بکار نیز محمد بن ضحاک است، به احتمال قوی، وی از طریق زبیر به محمد بن ضحاک متصل است. البته زبیر نزد شیعه مقبول نیست. به علاوه محمد بن ضحاک نزد شیعه و اهل سنت مجهول است. همچنین ضحاک بن عثمان (..-۱۵۳ ق) نمی‌تواند مستقیماً از زید بن عمرو متوفای ۵ قبل از بعثت نقل حدیث کند و حدوداً سه طبقه با زید بن عمرو فاصله دارد.

با توجه به آنچه گذشت، در کتاب تاریخ مدینه دمشق نیز سند شعر مورد بحث منقطع است.

۶. نقل ذہبی در سیر اعلام النبلاء

شمس‌الدین ذہبی نیز به نقل از ضحاک بن عثمان آورده است که وی شعر را برای یزید انشاد کرد (ذہبی، ۱۹۸۵، ج ۱، ص ۱۳۲). اما ذہبی نمی‌تواند این شعر را به صورت مستقیم از ضحاک نقل کند، چراکه بین این دو، دست‌کم ۱۲ طبقه وجود دارد (ابن سعد، ۱۹۹۰، ج ۵، ص ۴۴۹). پس نقل ذہبی نیز منقطع است.

۷. بررسی نقل شعر در مغازی ابن اسحاق

برقی ابن اسحاق را از اصحاب باقرین علیهما السلام می‌داند، ولی بر عامی بودن وی تأکید می‌کند (حلی، ۱۴۰۲، ص ۲۵۰). ابن عماد می‌گوید در سیره باید به گفته‌های او اعتماد نمود (ابن عماد، ۱۹۸۶، ج ۱، ص ۱۸). از ابن معین (۱۵۸-۲۳۳ ق) نقل شده که ابن اسحاق ثقه است (ابن معین، ۱۹۸۵، ج ۱، ص ۱۰۲). دارمی نیز او را ثقه می‌داند (ابن معین، ۱۹۷۹، ج ۱، ص ۷۷). این با وجود، ابن معین وی

را متهم به نقل اسرائیلیات می‌کند (ذهبی، ۱۹۸۵، ج ۷، ص ۵۲)، ولی ذهبی بنابه روایت پیامبر اسلام نقل داستان از اهل کتاب را بی‌اشکال می‌داند (ذهبی، ۱۹۶۳، ج ۳، ص ۴۷۰). خلیلی ابن اسحاق را ثقه می‌داند، ولی نقل می‌کند که اهل مدینه او را کذاب می‌دانند (خلیلی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۲۸۸). به نظر، یکی از اسباب آن این است که وی به دلیل رضایت منصور دوانقی، مغازی خود را دستخوش تحول کرده است.

بسیار مشهور است که مالک بن انس، ابن اسحاق را دروغ‌گو می‌داند (ابن عدی، ۱۹۹۷، ج ۷، ص ۲۵۹)، ولی سند آن ضعیف است. اما ابن سلام می‌گوید:

”وی از افرادی شعر نقل کرده است که هرگز شعر نسرودند (ابن سلام، بی تا، ص ۸).

احمد بن حنبل وی را نه رد کرده و نه تأیید (ابن معین، ۱۹۷۹، ص ۶۰). زهری و عاصم بن عمر علم وی را ستوده‌اند (ذهبی، ۱۹۸۵، ج ۷، ص ۳۶). ذهبی در عین ستایش علمی وی، او را فاقد دانش دقیق و استوار می‌داند (ذهبی، ۱۹۸۵، ج ۷، ص ۳۵). ذهبی درباره‌ی مجالست ابن اسحاق با فاطمه بنت منذر، نقل کرده است که آن زن به او حدیث آموخته است، ولی اهل مدینه به همین سبب از وی نقل نمی‌کنند (ذهبی، ۱۹۸۵، ج ۷، ص ۳۶). هشام بن عروه گفته است:

”به خدا قسم، اگر او [فاطمه] را دیده باشد! (ذهبی، ۱۹۸۵، ج ۷، ص ۳۶).

در جای دیگر گفته است:

”[در روایت وی از فاطمه] دروغ می‌گوید ناپاک (خطیب بغدادی، ۲۰۰۲، ج ۲، ص ۷).

ذهبی لازمه‌ی نقل حدیث را معاشرت با زنان نمی‌داند و چه بسا ابن اسحاق فقط صدای فاطمه را از ورای پرده شنیده باشد (ذهبی، ۱۹۸۵، ج ۷، ص ۳۶). اما واقدی (۱۳۰-۲۰۷ق) نقل می‌کند ابن اسحاق به واسطه‌ی معاشرت با زنان تعزیر شد (ابن ابی خثیمه، ۱۴۲۷، ج ۲، ص ۳۲۸؛ ابن ندیم، ۱۹۹۷، ص ۱۲۱). در این بین، حمید بن حبیب نقل می‌کند که ابن اسحاق به دلیل قدری بودن شلاق خورده است (ذهبی، ۱۹۶۳، ج ۳، ص ۴۷۲) و از شیعیان زیدی، سفیان بن عیینه (۱۰۷-۱۹۸ق) نقل کرده که او متهم به قدری بودن است (هاشمی، ۱۹۸۲، ج ۲، ص ۲۵۹). شاذکونی (...-۳۰۶ق) نیز وی را به تشیع و قدری بودن متهم می‌کند، هرچند خودش توسط بخاری به اضعف بودن و توسط نسائی به عدم وثاقت مشهور است (ذهبی، ۱۹۸۵، ج ۱۰، ص ۶۷۲). البته تشیع وی به معنای مصطلح

نیست، بلکه علی (ع) را برتر از عثمان می دانست (حموی، ۱۹۹۳، ج ۶، ص ۲۴۱۹). اما محمد بن عبدالله بن نمیر معتقد است که ابن اسحاق دورترین مرد به قدریه بوده است (ذهبی، ۱۹۶۳، ج ۳، ص ۴۶۹). پس به نظر، موضوع شلاق خوردن وی برای اعتقادش مردود است و تعزیر به واسطه معاشرت زنان محتمل تر است. در هر صورت، با وجود جرح ابن سلام بر وی، اعتماد بر منقولات شعری او مخدوش است.

۱-۷. شعر در نسخه‌های منازی

در طول زندگی ابن اسحاق چند ویرایش از کتاب وی شکل گرفته است:

■ **ویرایش مدینه:** نسخه مدینه تا قبل از مهاجرت وی به مدینه، تا حدی نوشته شده است و در آنجا تکمیل می شود.

■ **ویرایش کوفه:** نسخه دوم زمانی شکل می گیرد که او به کوفه کوچ می کند و افراد زیادی از وی آن را نقل می کنند.

■ **ویرایش بغداد:** هنگام حضور وی در بغداد شکل می گیرد، هنگامی که او یک کتاب سیره برای مهدی، فرزند منصور دوانقی می نگارد و منصور با دیدن آن به او برای تعدیل سیره خود و نشان دادن نقش عباس در زندگی پیامبر (ص) و تطهیر گذشته وی فرمان می دهد (خطیب بغدادی، ۲۰۰۲، ج ۲، ص ۷).

برخی از اجزای ویرایش اول و سوم باقی مانده است که مقایسه این دو آشکار می سازد که منصور دوانقی درصدد بزرگ جلوه دادن جایگاه عباس در اسلام است. از طرف دیگر، کتاب ابن اسحاق ۱۵ راوی داشته است که از این میان، کتاب او از طریق سه راوی مهم زیر به دست ما رسیده است:

■ **محمد بن سلمه حرانی:** وی نماینده ویرایش سوم است (خطیب بغدادی، ۲۰۰۲، ج ۲، ص ۷). این روایت در نسخه دمشق وجود دارد و نسخه از جنگ بدر به بعد را روایت می کند و شعر مذکور در آن نیامده است (ابن اسحاق، بی تا، مقدمه، صفحه لچ؛ ابن اسحاق، ۱۹۷۸، ص ۱۰).

■ **یونس بن بکیر:** روایات یونس تا حدی صبغه تشیع بودن دارد (ابن اسحاق، بی تا، مقدمه، صفحه لچ). این روایت در نسخه‌های محفوظ در کتابخانه‌های زیر وجود دارد:

۱. کتابخانه قرویین فاس در کشور مغرب. این نسخه حدوداً متعلق به سال ۴۵۶ قمری است.

۲. کتابخانه دارالکتب المصریه احمد تیمور پاشا: تاریخ این نسخه به حوالی سال ۸۶۲ هجری می‌رسد.

۳. کتابخانه گوبریلی^۱ استانبول به شماره ۱۱۴۰. این نسخه بدون تاریخ است و گویا تخریج کتاب ابن اسحاق از کتاب سیره ابن هشام است. دو نسخه دارالکتب مصر و گوبریلی ترکیه مبنای چاپ سوم کتاب توسط احمد فرید مزیدی است (نک: ابن اسحاق، ۲۰۰۴، ص ۸-۱۴). سند شعر مذکور در هر سه چاپ مغازی یکی است: «[أخبرنا أحمد، نا یونس، عن ابن إسحاق، قال: وقال: زید بن عمرو بن نفیل]. ولی بیت مذکور در شعر این نسخه نیز موجود نیست (ابن اسحاق، ۱۹۷۸، ص ۱۱۴؛ ابن اسحاق، ۲۰۰۴، ص ۱۶۵؛ ابن اسحاق، بی‌تا، ص ۹۷).

■ **زیاد بن عبدالله بکائی:** نسخه‌ای از روایت او به شکل اولیه به دست ما نرسیده، بلکه روایات او از طریق ابن هشام با تصرف به دست ما رسیده است (ابن اسحاق، ۱۹۷۸، ص ۱۴). وی نیز نماینده ویرایش دوم است. نویسندگان به تازگی نسخه جدیدی از این کتاب را به شماره ۴۹۰ در کتابخانه اسکوریال اسپانیا رهگیری کرده‌اند که ابتدای آن آمده است: «عن زیاد بن عبدالله بکائی»، که به نظر می‌رسد این همان تلخیص ابن هشام از مغازی ابن اسحاق است. تصویر آن در ذیل مشخص است:

۲-۷. صحت استناد شعر به ابن اسحاق

شعر مذکور تنها در روایت زیاد بن عبدالله بکائی از کتاب موجود است، که احتمال اضافه شدن آن را زیاد می‌کند. همچنین مشخص است بین ابن اسحاق (۸۵-۱۵۰ق) تا زید بن عمرو (...-۵ق. بعثت) دو طبقه فاصله وجود دارد و ابن اسحاق نمی‌توانسته است از وی نقل مستقیم داشته باشد. در اینجا دو احتمال وجود دارد:

■ نقل شده است که ابن اسحاق کتاب مغازی عروة بن زبیر را نزد ابن رومان (...-۱۳۰ق)، سماع کرده است (ابن هشام، ۱۹۹۸، ج ۲، ص ۲۱۴). در این صورت، طریق ابن اسحاق به عروة به صورت سماع از ابن رومان است.

■ با توجه به شعر قبلی که ابن اسحاق در سیره خود به روایت یونس بن بکیر از زید بن عمرو آورده است، می‌توان سند مذکور را حدس زد: «[أخبرنا أحمد، نا یونس، عن ابن إسحاق، قال: حدثني هشام بن عروة، قال: رَوَانِي عروة بن زبیر أن زید بن عمرو بن نفیل]» (ابن اسحاق، ۱۹۷۸، ص ۱۱۶)، که با توجه به متن احتمالاً سند شعر مذکور و شعر مدنظر در این نوشتار یکی است و ناسخ برای اختصار، سند را از بعد ابن اسحاق حذف کرده است. اگر این سند پذیرفته شود، ابن اسحاق از طریق هشام بن عروة (۶۱-۱۴۶ق) و وی از طریق پدرش، عروة بن زبیر بن عوام با سعید بن زید، پسر زید، اتصال پیدا می‌کند و مشکل سند برطرف می‌شود.

بنابر آنچه گفته شد، در سند ابن اسحاق از زید بن عمرو از سعید بن زید بعد از عروة بن زبیر، دو احتمال وجود دارد:

۱. یا سماع مغازی عروة از یزید بن رومان

۲. یا نقل مغازی از هشام بن عروة

با توجه به این دو سند بازسازی شده، باید میزان وثاقت این سند احتمالی نیز بررسی شود، که در ذیل به آن می‌پردازیم.

۱-۲-۷. زید بن عمرو بن نفیل (...-۵ق. بعثت)

او از ده نفر حنیف زمان جاهلیت و پسر عموی عمر بن خطاب است. زید آداب قریش را زشت می‌دانست (ابن اثیر، ۱۹۹۴، ج ۲، ص ۳۶۸).

۷-۲-۲. سعید بن زید (۲۲-۵۱ق)

او به دلیل جعل حدیث عشره مبشره در زمان معاویه، در شیعه مورد طعن است (شوشتری، بی تا، ج ۵، ص ۹۵). ولی عامه حدیث صحابه پیامبر را صحیح می دانند (ابن حجر، ۱۳۲۶، ج ۴، ص ۳۴). جعلی بودن آن بر اساس وقایع تاریخی قابل اثبات است، زیرا بین این افراد در تاریخ با هم نزاع های خونین در گرفته است، تا جایی که طلحه در قتل عثمان شرکت داشت (یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۱۷۵) و با امیرالمؤمنین (ع) جنگید (یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۱۸۰). یکی از طرق این حدیث خود اوست، اما این طریق به نظر بخاری و مسلم صحیح نیست و از این رو حدیث را ذکر نکرده اند. سعید انگیزه جعل دارد، زیرا روایت موجب قرب معنوی خودش و عموزاده اش، عمر بن خطاب، است. حدیث را در زمان معاویه که جعل حدیث رواج داشت (رفیعی محمدی، ۱۳۸۴، ص ۶۰) نقل کرده و قبل از آن نقل نکرده است و احتمال جاعل حدیث بودن وی زیاد است.

۷-۲-۳. عروه بن زبیر (۲۳-۹۴ق)

وی پسر زبیر در جنگ جمل مقابل امیرالمؤمنین (ع) قرار گرفت (ثقفی، ۱۳۵۳، ج ۲، ص ۵۶۹) و بعد از آن، با عبدالملک مروان مراده داشته است (بلاذری، ۱۹۹۶، ج ۷، ص ۱۳۱). امامیه او را ثقه نمی دانند. اما ابن حبان (۱۹۷۳، ج ۵، ص ۱۹۵) و عجللی (۱۹۸۵، ج ۲، ص ۱۳۳) وی را در کتاب الثقات خود آورده اند. او را از فقه های هفت گانه مدینه شمرده اند (ابن عماد، ۱۹۸۶، ج ۱، ص ۳۷۴). ابن حجر عسقلانی نیز وی را ثقه می داند (ابن حجر، ۱۳۲۶، ج ۷، ص ۱۸۲). با توجه به روایات رشد، عدم وثاقت وی در امامیه متیقن است.

۷-۲-۴. یزید بن رومان اسدی (...-۱۳۰ق)

او از موالی آل زبیر (ابن هشام، ۱۹۹۸، ج ۲، ص ۲۱۴) بود. بخش قابل توجهی از روایات وی در سیره از عروه بن زبیر نقل شده است (واقعی، ۱۹۶۶، ج ۱، ص ۵۶). عبارات او تصریح ندارد که روایت او از عروه مستقیم است، اما بخاری و مسلم آن را مستقیم می دانند (ابن قیسرانی، ۱۳۲۳، ج ۲، ص ۵۷۳) و اهل سنت وی را ثقه می دانند (ابن سعد، ۱۹۹۰، ج ۱، ص ۳۱۱)، اما شیعه وی را ثقه نمی داند.

۷-۲-۵. هشام بن عروه (۶۱-۱۴۶ق)

وی در میان امامیه هم شهرت دارد. شیخ طوسی (۱۴۲۷، ص ۵۹۶) وی را از اصحاب امام صادق (ع) دانسته، ولی در مورد وثاقت وی سخنی نگفته است. برخی اهل سنت وی را ثقه دانسته اند

(ابن حبان، ۱۹۷۳ ج ۵، ص ۵۰۲؛ عجلی، ۱۹۸۵، ج ۲، ص ۳۳۲؛ ابن عماد، ۱۹۸۶، ج ۲، ص ۲۱۲). اما بلاذری فسق وی را گزارش می‌کند (بلاذری، ۱۹۹۶، ج ۹، ص ۴۴۵). ذهبی می‌گوید او در سنین پیری دچار فراموشی شده که طبیعی است (ذهبی، ۱۹۶۳، ج ۴، ص ۳۰۱). اما توجیه وی، با کلام ابن حجر که احتمال تدلیس را برای او دور نمی‌داند مردود می‌شود (ابن حجر، ۱۴۰۶، ص ۵۷۳). همچنین خطیب بغدادی نقل می‌کند که هشام بعد از رفتن به عراق در روایت توسعه می‌داد، یعنی آنچه از غیر پدرش شنیده بود، از پدرش به صورت مرسل نقل می‌کرد (خطیب بغدادی، ۲۰۰۲، ج ۱۶ ص ۵۶). این به خلاف توجیه ذهبی، عمدی بودن کار وی را اثبات می‌کند. از خود هشام نقل است که قریش روایت وی از پدرش را انکار می‌کرد (مزی، ۱۹۷۱، ج ۱۰، ص ۴۳۸). مالک بن انس وی را کذاب می‌داند (مزی، ۱۹۷۱، ج ۲۴، ص ۴۱۵) و از نقل روایات وی در عراق از او خشمگین بود (ذهبی، ۱۹۶۳، ج ۴، ص ۳۰۲). دقیقاً نقل بکائی از شعر هم در کوفه از وی بوده است و اگر مسیر ابن اسحاق به شعر از طریق هشام بوده باشد، این شعر به طور جدی احتمال دستبرد دارد.

۸. نقل ابوالفرج اصفهانی در الأغانی

ابوالفرج اصفهانی (۲۸۴-۳۵۶ ق) شعر را از محمد بن ضحاک (...-...) از پدرش از زید بن عمرو نقل کرده است (اصفهانی، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۹۰). ذهبی این شعر را از پدر یا جد محمد بن ضحاک نقل کرده بود. با توجه به نزدیکی زمان محمد و ابوالفرج می‌توان دریافت که ابوالفرج این شعر را با یک واسطه از یکی از دو شاگرد محمد: ابراهیم بن منذر حزامی یا زبیر بن بکار نقل کرده است. باید دانست منذر بن عبدالله بن منذر، پدر ابراهیم بن منذر، از هشام بن عروة بن زبیر نقل حدیث می‌کرده است و در زمان مهدی عباسی در بغداد می‌زیسته و با خلیفه مراده داشته است (خطیب بغدادی، ۲۰۰۲، ج ۱۵، ص ۳۲۶). او هم عصر ابن اسحاق بوده و به احتمال زیاد به کتاب ابن اسحاق دسترسی داشته و آن را برای پسرش نقل کرده یا در اختیار او قرار داده باشد. هرچند رابطه بین ابوالفرج و ابراهیم بن منذر روشن نیست و بین این دو باید واسطه‌ای باشد، ولی زبیر بن بکار از ابراهیم بن منذر نیز نقل داشته است (خطیب بغدادی، ۲۰۰۲، ج ۱۰، ص ۲۴۴)، و در این صورت می‌توان گفت ابوالفرج به ابراهیم بن منذر نیز از طریق زبیر بن بکار متصل است، چراکه اتصال ابوالفرج به زبیر بن بکار مشخص است و محمد بن خلف بن مرزبان از اساتید ابوالفرج، شاگرد زبیر بن بکار بوده است (خطیب بغدادی، ۲۰۰۲، ج ۳، ص ۱۲۸) که حلقه

اتصال ابوالفرج و زبیر بن بکار همین مرزبان است. در این صورت، احتمالاً وی این شعر را از طریق استادش مرزبان دریافت کرده است.

از طرف دیگر، گفته شد ابن کثیر نقل این شعر را به زبیر بن بکار نیز نسبت داده است (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۴۲). پس نقل این شعر از ابن بکار نیز اثبات می شود و در منبع ابن بکار سه احتمال وجود دارد:

- احتمال دارد وی شعر خود را از استادش محمد بن ضحاک اخذ کرده است.
 - احتمال دارد زبیر بن بکار، از طریق ابراهیم بن منذر این خبر را از هشام بن عروه به طور مستقیم شنیده باشد.
 - احتمال دیگر این است که چون هشام بن عروه عموزاده زبیر بن بکار بوده است، وی شعر را مستقیم از وی شنیده باشد، هرچند دلیلی برای این مدعا وجود ندارد.
- چون در سند ابوالفرج، محمد بن ضحاک هست، این طریق محتمل تر است که زبیر بن بکار شعر را از وی اخذ کرده است. در سند ابوالفرج عنوان شده است که محمد بن ضحاک نیز شعر را از پدرش ضحاک اخذ کرده است (اصفهانی، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۹۰)، و ضحاک نیز باید این مطلب را از جد خود ضحاک بن عثمان گرفته باشد. البته این بر اساس حالتی است که محمد بن ضحاک نوۀ ضحاک بن عثمان باشد که ابن حجر به این مطلب اشاره می کند (ابن حجر، ۱۳۲۶، ج ۴، ص ۴۴۷). ولی ابن سعد وی را فرزند کنیز خود ضحاک معرفی می کند. در این صورت، وی از پدرش اخذ کرده است (ابن سعد، ۱۹۹۰، ج ۵، ص ۴۴۹).
- ضحاک بن عثمان نیز احتمالاً از هشام بن عروه گرفته، هشام نیز از پدرش عروه بن زبیر و وی نیز از پدرش و پدرش از سعید بن زید بن عمرو بن نفیل اخذ کرده است، چراکه در الأغانی در زندگی نامه عمرو بن نفیل روایتی با این سند، قبل از شعر مذکور آمده است:

” قال الزبیر [بن بکار] وحديثي [عمی] مصعب بن عبد الله [بن زبیر] عن الضحاک بن عثمان عن عبد الرحمن ابن أبي الزناد عن هشام بن عروه عن أبيه عن سعید بن زید بن عمرو (اصفهانی، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۹۰).

با توجه به این سند می توان گفت طریق عروه به زید بن عمرو بن نفیل از طریق پسرش

یعنی سعید بوده است. در نتیجه، از آنچه تاکنون بیان شد اسناد احتمالی ابوالفرج در این شعر به صورت زیر متصور است:

۱. زید بن عمرو نفیل (...-۵ ق. بعثت)
۲. سعید بن زید (۲۲-۵۱ ق)
۳. زبیر بن عوام (۳۰-۳۶ ق)
۴. عروۃ بن زبیر بن عوام (۲۳-۹۴ ق)
۵. هشام بن عروۃ (۶۱-۱۴۶ ق)
۶. عثمان بن ضحاک (...-۱۵۳ ق)
۷. ضحاک بن عثمان
۸. محمد بن ضحاک
۹. زبیر بن بکار
۱۰. محمد بن خلف بن مرزبان.

۸-۱. زبیر بن عوام (۳۰-۳۶ ق)

او نزد اهل سنت صحابی است و بدون قید شرط، صحیح شمرده می‌شود، ولی در نزد امامیه مطرود است. نکته جالب اینجاست که عاتکه، دختر زید بن عمرو بن نفیل، همسر زبیر بوده است! (ابن سعد، ۱۹۹۰، ج ۳، ص ۱۱۱) و ارتباط وی با سعید بن زید بعید نمی‌نماید. البته نقل جعلیات سعید برای فضیلت سازی نسبت به پدرش دور از واقعیت نیست.

۸-۲. عثمان بن ضحاک (...-۱۵۳ ق)

عجلی او را در کتاب معرفة الثقات خود آورده و گفته است:

”وی از علمای مدنی است و جایز است از وی حدیث نقل شود (عجلی، ۱۹۸۵،

ج ۱، ص ۴۷۱).

ابن حجر او را از دانشمندان، و راست‌گو و صدوق می‌داند (ابن حجر، ۱۳۲۶، ص ۲۷۹). ابن حبان نیز وی را در ثقات خود آورده است (ابن حبان، ۱۹۷۳، ج ۶، ص ۴۸۲). ابن سعد او را ثقه می‌داند (ابن سعد، ۱۹۹۰، ج ۵، ص ۴۴۹). با این حال، ابوزرعه او را قوی نمی‌داند (هاشمی، ۱۹۸۲، ج ۳، ص ۸۱۱). ابن عبدالبر او را دارای خطاهای بسیار در نقل روایت می‌داند که باعث می‌شود کلام وی

حجت نباشد (ابن عبدالبر، ۱۳۸۷، ج ۱۶، ص ۱۲۴). یحیی بن قطان (۱۲۰-۱۹۸ق) نقل می‌کند که وی «لین الحدیث» است، اما گاهی از وی نقل حدیث می‌کند. ابن ابی حاتم نیز گفته است:

” به احادیث او احتجاج نمی‌شود (ابن حجر، ۱۳۲۶، ج ۴، ص ۴۴۷).

بنابراین می‌توان گفت با وجود آن‌که وی فردی است که نزد اهل سنت به صدق، و دست‌کم به ثقه بودن، شهرت دارد، ولی به دلیل وجود خطا در نقل روایات به وی احتجاج نمی‌شود. او در میان شیعه نیز مجهول است.

۳-۸. ضحاک بن عثمان بن ضحاک (...-۱۸۰ق)

ابن حجر از مصعب زبیری نقل می‌کند که درباره ضحاک و پدرش گفته است:

” ضحاک بن عثمان کبیر ثقه است و نوّه او که ما آن را درک کردیم نیز ثقه

است (ابن حجر، ۱۳۲۶، ج ۴، ص ۴۴۷).

ابن حجر در کتاب دیگرش وی را صدوق معرفی می‌کند (ابن حجر، ۱۴۰۶، ص ۲۷۹). در شیعه از او سخنی به میان نیامده است.

۴-۸. محمد بن ضحاک (...-...)

او در نزد اهل سنت زیاد شناخته شده نیست و بیشتر پدرش نزد ایشان شناخته شده و موثق است. اما به طور کلی، وی را مقبول می‌دانند. به عبارت دیگر، او از روایانی است که حدیث کمی از وی نقل شده است و از این رو وضع او از حیث وثاقت یا ضبط معلوم نیست (ابن ابی حاتم، ۱۹۵۲، ج ۷، ص ۲۹۰). البته نقل است که وی شاگرد واقدی است (زبیر بن بکار، ۱۳۸۱، ص ۴۰۲). او نزد شیعه مهمل و روایتش ضعیف است.

۵-۸. زبیر بن بکار اسدی (۱۷۵-۲۵۶ق)

خطیب بغدادی او را عالم می‌داند (خطیب بغدادی، ۲۰۰۲، ج ۹، ص ۴۸۶). ذهبی او را ثقه می‌داند، ولی احمد بن علی سلیمانی (۳۲۱-۴۰۴ق) وی را در شمار وضع‌کنندگان حدیث می‌شمارد. ابن ابی حاتم گوید: من زبیر را دیدم، ولی حدیثی از او ننوشتم (ذهبی، ۱۹۶۳، ج ۲، ص ۶۶). دارقطنی نیز او را ثقه می‌داند (ذهبی، ۱۹۹۸، ج ۲، ص ۸۵). از دید شیعه، زبیر بن بکار غیر موثق است. شیخ مفید می‌گوید:

” زیر بن بکار در نقل کردن توثیق نمی‌شود، چرا که وی در آنچه ذکر کرده متهم است (عکبری، ۱۹۹۳، ص ۸۷).

ابن ابی‌الحدید می‌گوید:

” از احوال او و کناره‌گیری‌اش از فضایل علی [علیه‌السلام] معلوم می‌شود، هیچ‌گونه نسبتی با عقاید شیعه ندارد (ابن‌ابی‌الحدید، بی‌تا، ج ۵، ص ۱۲۹).

شیخ صدوق از دشمنی او با شیعه سخن گفته است (قمی، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۴۳).

۶-۸. محمد بن خلف بن مرزبان (۳۰۹-.... ق)

خطیب بغدادی درباره او گفته است:

” او اخباری بود و از نویسندگان به شمار می‌رفت که تألیفاتی نیکو داشت (خطیب بغدادی، ۲۰۰۲، ج ۳، ص ۱۲۸).

ذهبی نیز وی را با همین اوصاف معرفی می‌کند، به علاوه که عنوان می‌کند او صادق است (ذهبی، ۱۹۸۵، ج ۱۴، ص ۲۶۴). او در کتاب دیگرش از قول دارقطنی وی را اخباری معرفی می‌کند (ذهبی، ۱۹۶۳، ج ۳، ص ۵۳۸). بنابراین وی نزد اهل سنت فردی صدوق به شمار می‌آید، اما دانشمندان شیعی از وی سخنی به میان نیاورده‌اند.

۷-۸. جمع‌بندی نقل ابوالفرج در الأغانی

به نظر می‌رسد سلسله سند ابوالفرج نیز اشکالات متعدد دارد. اول آن‌که سعید بن زید متهم به جعل روایت است، به‌ویژه که این روایت فضیلت‌سازی برای پدرش است. راوی بعدی، زیر بن عوام نیز شوهرخواهر سعید است و هرچند اهل سنت وی را ثقه می‌دانند، ولی او نیز در مظان اتهام است که با سعید برای پدرزن خود شعری دال بر فضیلت نقل کرده است. ضحاک بن عثمان نیز در نقل خود اشتباه دارد و نمی‌توان به آن اعتماد نمود. محمد بن ضحاک ناشناخته است و زیر بن بکار نیز در میان خود اهل سنت به وضع حدیث متهم است. پس این سلسله سند نیز نمی‌تواند برای اثبات شعر زید بن عمرو مفید باشد.

نتیجه‌گیری

با توجه به بررسی‌های سندی انجام شده مشخص شد شعر مذکور مرسل و خبر واحد است، زیرا طریق میرد و ابن بری که در تفاسیر نقل شده و طریق لغتنامه‌ها، و همچنین طریق شعر در کتاب البداية و النهایة، و تاریخ مدینة دمشق و سیر أعلام النبلاء مقطوع است و در الأغانی و سیرة ابن إسحاق نیز همه اسناد به خاندان زبیریان بازگشت دارد، چنان‌که خود شاعر پدرو زبیر و روایت آن از زبیر و سعید بن زید و عروة بن زبیر و هشام بن زبیر و زبیر بن بکار که همگی با هم نسبت خونی داشته‌اند، به هدف فضیلت‌سازی برای خاندان آل زبیر بوده است.

در روایت ابن اسحاق از محمد بن سلمة و یونس بن بکیر بیت مذکور وجود ندارد و این احتمال دخل و تصرف در شعر را افزایش می‌دهد. مضاف بر این‌که بنابه گفته ابن سلام خود ابن اسحاق هم در نقل حدیث دارای جرح است و وی برای افراد شعرسازی می‌کرده است. پس به صورت کلی، اشعار منقول از ابن اسحاق معتبر نیست، مگر این‌که اعتبار آن از طریق دیگری اثبات شود که شعر مذکور چنین طریقی ندارد.

در نقل ابوالفرج، فردی مهمل چون محمد بن ضحاک سند روایت این شعر را تضعیف می‌کند. به علاوه، ضحاک بن عثمان نیز به دلیل اشتباهات در نقل روایات، با وجود صدوق بودن، مورد استناد نیست و از آنجاکه سند شعر به هشام بن عروه می‌رسد و منقولات منفرد وی از پدرش پذیرفته نیست، می‌توان گفت استناد شعر به شاعر از این طریق نیز اثبات نمی‌شود. در نتیجه، استشهاد سها به این شعر برای اثبات اقتباس این معنا از عرب جاهلی پذیرفته نیست.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان از هر گونه جعل و سرقت علمی و هر گونه سوء رفتار پژوهشی اجتناب کرده‌اند و تأکید و تأیید می‌کنند که در تمام مراحل تحقیق، اصول اخلاقی از جمله صداقت در استناد و پرهیز از تحریف داده‌ها رعایت شده است.

مشارکت نویسندگان

نویسنده اول ۹۰ درصد مسئول استخراج داده‌ها و تحلیل سندی، و نویسنده دوم ۱۰ درصد مسئول بازبینی منابع و ویرایش نهایی مقاله بوده است.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ گونه تضاد منافع در ارتباط با این پژوهش ندارند.

حامی مالی

این پژوهش بدون پشتیبانی مالی خاصی انجام شده است.

فهرست منابع

۱. ابن ابی حاتم، ابومحمد. (۱۹۵۲م). **الجرح والتعديل**، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۲. ابن ابی الحديد، عبد الحمید بن هبة الله. (بی تا). **شرح نهج البلاغة**. قم: کتابخانه آية الله العظمی مرعشی نجفی.
۳. ابن ابی خثیمه، احمد بن زهير. (۱۴۲۷ق). **التاريخ الكبير**. قاهره: الفاروق الحديثة.
۴. ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن. (۱۹۹۴م). **أسد الغابة في معرفة الصحابة**. بیروت: دار الكتب العلمية.
۵. ابن اسحاق، محمد. (۱۹۷۸م). **السير والمغازي**، (تحقیق سهیل زکار). بیروت: دار الفكر.
۶. ابن اسحاق، محمد. (۲۰۰۴م). **السيرة النبوية**، (تحقیق احمد فريد مزیدی). بیروت: دار الكتب العلمية.
۷. ابن اسحاق، محمد. (بی تا). **سيرة ابن اسحاق**، (تحقیق محمد حميد الله). رباط: معهد الدراسات و الأبحاث للتعريب.
۸. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی. (۱۹۹۲م). **المنتظم في تاريخ الملوك و الأمم**. بیروت: دار الكتب العلمية.
۹. ابن حبان، محمد بن حبان بستی. (۱۹۷۳م). **الثقات**. دکن: وزارة المعارف.
۱۰. ابن حبان، محمد بن حبان بستی. (۱۳۹۶ق). **المجروحین من المحدثین والضعفاء والمتروکین**. حلب: دار الوعي.
۱۱. ابن سعد، ابو عبدالله محمد. (۱۹۹۰م). **الطبقات الكبرى**. بیروت: دار الكتب العلمية.
۱۲. ابن سلام، ابو عبدالله محمد. (بی تا). **طبقات فحول الشعراء**. جده: دار المدني.
۱۳. ابن قيسراني، ابو الفضل محمد بن طاهر. (۱۳۲۳ق). **الجمع بين رجال الصحيحين**. دکن: بی نا.
۱۴. ابن عبدالبر، يوسف بن عبدالله. (۱۳۸۷ق). **التمهيد لما في الموطأ من المعاني والأسانيد**. مغرب: وزارة عموم الأوقاف.
۱۵. ابن عدی، أبو أحمد بن عدي الجرجاني. (۱۹۹۷م). **الكامل في ضعفاء الرجال**. بیروت: دار الكتب العلمية.
۱۶. ابن عساکر، ابوالقاسم. (بی تا). **تاريخ مدينة دمشق**. دمشق: دار الفكر.
۱۷. ابن کثیر، ابوالفداء. (۱۴۰۷ق). **البداية والنهاية**. دمشق: دار الفكر.
۱۸. ابن معین، یحیی بن معین بن عون. (۱۹۸۵م). **معرفة الرجال**، رواية ابن محرز دمشق: مجمع اللغة العربية.
۱۹. ابن معین، یحیی بن معین بن عون. (۱۹۷۹م). **معرفة الرجال**، رواية الدوري. مکه: مرکز البحث العلمي وإحياء التراث الإسلامي.
۲۰. ابن معین، یحیی بن معین بن عون. (بی تا). **معرفة الرجال**، رواية الدارمی. دمشق: دار المأمون للتراث.

٢١. ابن معین، یحیی بن معین بن عون . (١٩٨٨م). **سؤالات ابن الجیند لأبی زکریا یحیی بن معین**. مدینه منوره: مکتبه الدار.
٢٢. ابن منظور، محمد بن مکرم. (١٤١٤ق). **لسان العرب**. بیروت: دار صادر.
٢٣. ابن ندیم، محمد بن اسحاق. (١٩٩٧م). **الفهرست**. بیروت: دار المعرفة.
٢٤. ابن هشام، ابومحمد عبدالملک. (١٩٩٨م). **السیره النبویه**. ریاض: مکتبه العبیکان.
٢٥. اصفهانی، ابوالفرج علی بن حسین. (١٤١٥ق). **الأغانی**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
٢٦. بلاذری، احمد بن یحیی (١٩٩٦) **جمل من أنساب الأشراف**، بیروت: دار الفكر.
٢٧. ثقفی، ابواسحاق ابراهیم بن محمد. (١٣٥٣ش). **الغارات**. تهران: انجمن آثار ملی.
٢٨. حلی، حسن بن یوسف، (علامه حلی). (١٤٠٢ق). **الرجال**، قم: الشریف الرضی.
٢٩. حموی، یاقوت بن عبدالله. (١٩٩٣م). **إرشاد الأریب إلى معرفة الأديب**. بیروت: دار الغرب الإسلامی.
٣٠. خطیب بغدادی، احمد بن علی. (٢٠٠٢م). **تاریخ بغداد**، بیروت: دار الغرب الإسلامی.
٣١. خلیلی، ابویعلی خلیل بن عبدالله. (١٤٠٩ق). **الإرشاد فی معرفة علماء الحديث**. ریاض: مکتبه الرشد.
٣٢. ذهبی، شمس الدین. (١٩٩٨م). **تذکره الحفاظ**. بیروت: دار الکتب العلمیه.
٣٣. ذهبی، شمس الدین. (١٩٨٥م). **سیر أعلام النبلاء**. بیروت: الرسالة.
٣٤. ذهبی، شمس الدین. (١٩٦٣م). **میزان الاعتدال**. بیروت: دار المعرفة.
٣٥. ذهبی، شمس الدین. (٢٠٠٣م). **تاریخ الإسلام**. بیروت: دار الغرب الإسلامی.
٣٦. رفیعی محمدی، ناصر، (١٣٨٤ش). **درسنامه وضع حدیث**. قم: مرکز جهانی علوم اسلامی.
٣٧. زبیدی، مرتضی. (بی تا). **تاج العروس**. دمشق: دار الفكر.
٣٨. زبیر بن بکار. (١٣٨١ق). **جمهرة نسب قریش**. مصر: مطبعة المدنی.
٣٩. سها. (١٣٩٣ش). **نقد قرآن کریم**. بی جا: بی نا.
٤٠. شوشتری، محمدتقی. (بی تا). **قاموس الرجال**. قم: انتشارات اسلامی.
٤١. طوسی، محمد بن حسن، (شیخ طوسی). (١٤٢٧ق). **الرجال**. قم: انتشارات اسلامی.
٤٢. عجلی، ابوالحسن احمد بن عبدالله. (١٩٨٥م). **معرفة الثقات من رجال أهل العلم والحديث ومن الضعفاء وذكر مذاهبهم وأخبارهم**، مدینه منوره: مکتبه الدار.
٤٣. ابن حجر، احمد بن علی عسقلانی. (١٣٢٦ق). **تهذیب التهذیب**. هند: مطبعة دائرة المعارف النظامیه.
٤٤. ابن حجر، احمد بن علی عسقلانی. (١٤٠٦ق). **تقريب التهذیب**. سوریه: دار الرشید.
٤٥. ابن حجر، احمد بن علی عسقلانی. (١٩٨٣م). **تعريف أهل التقديس بمراتب الموصوفين بالتدليس**. عمان: مکتبه المنار.
٤٦. عکبری، محمد بن محمد (شیخ مفید). (١٩٩٣م). **المسائل السرویه**. بیروت: دار المفید.

۴۷. ابن عماد، عبدالحی بن احمد حنبلی. (۱۹۸۶م). **شذرات الذهب فی أخبار من ذهب**. دمشق: دار ابن کثیر.

۴۸. فخر رازی، فخرالدین ابوعبدالله محمد. (۱۹۸۱م). **التفسیر الکبیر**. بیروت: دار الفکر.

۴۹. قرطبی، محمد بن احمد. (۱۹۸۵م). **الجامع لأحكام القرآن**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

۵۰. قمی، علی بن بابویه. (شیخ صدوق). (بی تا). **عیون أخبار الرضا(ع)**. بیروت: مؤسسة الأعلمی.

۵۱. ماوردی، ابی الحسن. (بی تا). **النکت والعیون**. بیروت: دار الکتب العلمیة.

۵۲. محمدی آشنانی، علی؛ حیاتی، مهدی؛ قطبی، زهرا؛ عام بخش، مزگان. (۱۳۹۹ش). تحلیل انتقادی

دیدگاه مفسران و اندیشمندان علوم قرآنی درباره انتساب تحریف معنوی به قرآن کریم. **آموزه‌های**

قرآنی، ۱۷ (۳۲)، ۲۶۵-۲۸۶.

۵۳. مزی، جمال الدین ابی حجاج. (۱۹۷۱م). **تهذیب الکمال فی أسماء الرجال**. بیروت: دار الکتب العلمیة.

۵۴. نسائی، ابوعبدالرحمن احمد بن علی. (۱۳۹۶ق). **الضعفاء والمتروکون**. حلب: دار الوعی.

۵۵. وافدی، ابوعبدالله محمد. (۱۹۶۶م). **المغازی**، (تحقیق مارسدن جونز). لندن: بی نا.

۵۶. هاشمی، سعدی بن مهدی. (۱۹۸۲م). **أبو زرعة الرازي وجهوده في السنة النبوية**، مدینه منوره:

الجامعة الإسلامية.

۵۷. یعقوبی، احمد بن اسحاق. (بی تا). **تاریخ یعقوبی**. بیروت: دار صادر.

References

Holy Qur'an. [In Arabic]

1. Al-'Ajalī, Abū al-Ḥasan Aḥmad ibn 'Abdullāh. (1985). *Ma'rifat al-thiqāt min rijāl ahl al-'ilm wa al-hadīth*. Medina: Maktabat al-Dār. [In Arabic]
2. Al-Balādhurī, Aḥmad ibn Yahyā. (1996). *Jumal min ansāb al-ashraf*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
3. Bannister, Andrew G. (2014). *An Oral-Formulaic Study of the Qur'an*. Lanham: Lexington Books.
4. Al-Dhahabī, Shams al-Dīn. (1963). *Mizān al-i'tidāl fī naqd al-rijāl*. Beirut: Dār al-Ma'rifah. [In Arabic]
5. Al-Dhahabī, Shams al-Dīn. (1985). *Sīyar a'lām al-nubalā'*. Beirut: Al-Risālah. [In Arabic]
6. Al-Dhahabī, Shams al-Dīn. (1998). *Tadhkirat al-ḥuffāz*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
7. Al-Dhahabī, Shams al-Dīn. (2003). *Tārīkh al-Islām*. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī. [In Arabic]
8. Fakhr al-Rāzī, Fakhr al-Dīn Abū 'Abdullāh Muḥammad. (1981). *Al-Tafsīr al-kabīr* (Mafātīḥ al-ghayb). Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
9. Ḥashimī, Sa'dī ibn Mahdī. (1982). *Abū Zur'ah al-Rāzī wa juḥūduh fī al-Sunnah al-Nabawiyyah*. Medina: Al-Jāmi'ah al-Islāmiyyah. [In Arabic]
10. Al-Ḥamawī, Yāqūt ibn 'Abdullāh. (1993). *Irshād al-arīb ilā ma'rifat al-adīb*. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī. [In Arabic]
11. Al-Ḥillī, al-'Allāmah Ḥasan ibn Yūsuf. (2002). *Al-Rijāl. Qom: Al-Sharīf al-Raḍī*. [In Arabic]
12. Al-Iṣfahānī, Abū al-Faraj 'Alī ibn al-Ḥusayn. (1994). *Al-Aghānī*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
13. Ibn 'Abd al-Barr, Yūsuf ibn 'Abdullāh. (1958). *Al-Tamhīd li-mā fī al-Muwaṭṭa' min al-ma'ānī wa al-asānīd*. Morocco: Wizārat 'Umūm al-Awqāf. [In Arabic]
14. Ibn 'Adī, Abū Aḥmad al-Jurjānī. (1997). *Al-Kāmil fī ḍu'afā' al-rijāl*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
15. Ibn Abī al-Ḥadīd, 'Abd al-Ḥamīd ibn Hibatullāh. (n.d.). *Sharḥ Nahj al-Balāghah*. Qom: Maktabat Āyatullāh al-'Uẓmā al-Mar'ashī al-Najafī. [In Arabic]
16. Ibn Abī Ḥātim, Abū Muḥammad. (1952). *Al-Jarḥ wa al-ta'dīl*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]

17. Ibn Abī Khaythamah, Aḥmad ibn Zuhayr. (2006). *Al-Tārīkh al-kabīr*. Cairo: Al-Fārūq al-Ḥadīthah. [In Arabic]
18. Ibn al-Athīr, 'Izz al-Dīn Abū al-Ḥasan. (1994). *Usd al-ghābah fī ma'rīfat al-ṣaḥābah*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
19. Ibn al-'Imād, 'Abd al-Ḥayy ibn Aḥmad al-Ḥanbalī. (1986). *Shadharāt al-dhahab fī akhbār man dhahab*. Damascus: Dār Ibn Kathīr. [In Arabic]
20. Ibn 'Asākir, Abū al-Qāsim. (n.d.). *Tārīkh madīnat Dimashq*. Damascus: Dār al-Fikr. [In Arabic]
21. Ibn Hajar al-'Asqalānī, Aḥmad ibn 'Alī. (1908). *Tahdhīb al-tahdhīb*. Hyderabad: Maṭba'at Dā'irat al-Ma'ārif al-Niẓāmiyyah. [In Arabic]
22. Ibn Hajar al-'Asqalānī, Aḥmad ibn 'Alī. (1986). *Taqrīb al-tahdhīb*. Syria: Dār al-Rashīd. [In Arabic]
23. Ibn Hajar al-'Asqalānī, Aḥmad ibn 'Alī. (1983). *Ta'rīf ahl al-taqdīs bi-marātib al-mawṣūfīn bi-al-tadlīs*. Amman: Maktabat al-Manār. [In Arabic]
24. Ibn Ḥibbān al-Bastī, Muḥammad ibn Ḥibbān. (1973). *Al-Thiqāt*. Deccan: Wizārat al-Ma'ārif. [In Arabic]
25. Ibn Ḥibbān al-Bastī, Muḥammad ibn Ḥibbān. (1976). *Al-Majrūhīn min al-muḥaddithīn wa al-ḍu'afā' wa al-matrūkīn*. Aleppo: Dār al-Wa'ī. [In Arabic]
26. Ibn Hishām, Abū Muḥammad 'Abd al-Malik. (1998). *Al-Sīrah al-Nabawiyyah*. Riyadh: Maktabat al-'Ubaykān. [In Arabic]
27. Ibn Ishāq, Muḥammad. (1978). *Al-Sīyar wa al-maghāzī*. (S. Zakkār, Ed.). Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
28. Ibn Ishāq, Muḥammad. (2004). *Al-Sīrah al-Nabawiyyah*. (A. F. al-Mazīdī, Ed.). Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
29. Ibn Ishāq, Muḥammad. (n.d.). *Sīrat Ibn Ishāq*. (M. Ḥamīdullāh, Ed.). Rabat: Ma'had al-Dirāsāt wa al-Abḥāth li-al-Ta'rīb. [In Arabic]
30. Ibn al-Jawzī, 'Abd al-Raḥmān ibn 'Alī. (1992). *Al-Muntaẓam fī tārīkh al-mulūk wa al-umam*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
31. Ibn Kathīr, Abū al-Fidā'. (1987). *Al-Bidāyah wa al-nihāyah*. Damascus: Dār al-Fikr. [In Arabic]
32. Ibn Manẓūr, Muḥammad ibn Mukarram. (1993). *Lisān al-'Arab*. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]

33. Ibn Mu'tin, Yahyā ibn Mu'tin ibn 'Awn. (1979). *Ma'rifat al-rijāl* (Riwāyat al-Dūrī). Mecca: Markaz al-Baḥth al-'Ilmī wa lḥyā' al-Turāth al-Islāmī. [In Arabic]
34. Ibn Mu'tin, Yahyā ibn Mu'tin ibn 'Awn. (1985). *Ma'rifat al-rijāl* (Riwāyat Ibn Maḥriz). Damascus: Majma' al-Lughah al-'Arabiyyah. [In Arabic]
35. Ibn Mu'tin, Yahyā ibn Mu'tin ibn 'Awn. (1988). *Su'ālāt Ibn al-Junayd li-Abī Zakariyyā Yahyā ibn Mu'tin*. Medina: Maktabat al-Dār. [In Arabic]
36. Ibn Mu'tin, Yahyā ibn Mu'tin ibn 'Awn. (n.d.). *Ma'rifat al-rijāl* (Riwāyat al-Dārimī). Damascus: Dār al-Ma'mūn li-al-Turāth. [In Arabic]
37. Ibn al-Nadīm, Muḥammad ibn Ishāq. (1997). *Al-Fihrist*. Beirut: Dār al-Ma'rifah. [In Arabic]
38. Ibn Qaysarānī, Abū al-Faḍl Muḥammad ibn Ṭāhir. (1905). *Al-Jam' bayna rijāl al-Ṣaḥīḥayn*. Deccan: n.p. [In Arabic]
39. Ibn Sa'd, Abū 'Abdullāh Muḥammad. (1990). *Al-Ṭabaqāt al-kubrā*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
40. Ibn Sallām, Abū 'Abdullāh Muḥammad. (n.d.). *Ṭabaqāt fuḥūl al-shu'arā'*. Jeddah: Dār al-Madanī. [In Arabic]
41. Al-Khalīlī, Abū Ya'lā Khalīl ibn 'Abdullāh. (1989). *Al-Irshād fī ma'rifat 'ulamā' al-ḥadīth*. Riyadh: Maktabat al-Rushd. [In Arabic]
42. Al-Khaṭīb al-Baghdādī, Aḥmad ibn 'Alī. (2002). *Tārīkh Baghdād*. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī. [In Arabic]
43. Al-Māwardī, Abī al-Ḥasan. (n.d.). *Al-Nukat wa al-'uyūn*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
44. Al-Mizzī, Jamāl al-Dīn Abī Ḥajjāj. (1971). *Tahdhīb al-kamāl fī asmā' al-rijāl*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
45. Muḥammadī Āshenānī, A., Ḥayātī, M., Quṭbī, Z., & 'Ām Bakhsh, M. (2020). A critical analysis of the viewpoints of Quranic commentators and scholars of Quranic sciences regarding the attribution of semantic distortion to the Holy Quran. *Quranic Teachings*, 17(32), 265–286. [In Persian]
46. Al-Nasā'ī, Abū 'Abd al-Raḥmān Aḥmad ibn 'Alī. (1976). *Al-Ḍu'afā' wa al-matrūkūn*. Aleppo: Dār al-Wa'ī. [In Arabic]
47. Al-Qummī, 'Alī ibn Bābūyah (Al-Shaykh al-Ṣadūq). (n.d.). *'Uyūn akhbār al-Riḍā*. Beirut: Mu'assasat al-A'lamī. [In Arabic]

48. Al-Qurṭubī, Muḥammad ibn Aḥmad. (1985). *Al-Jāmi' li-aḥkām al-Qur'ān*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
49. Al-Shūshtarī, Muḥammad Taqī. (n.d.). *Qāmūs al-rijāl*. Qom: Nashr-i Islāmī. [In Arabic]
50. Soha. (2014). Naqd-i Qur'ān-i Karīm. [Privately published?]. [In Persian]
51. Al-Thaqafī, Abū Ishāq Ibrāhīm ibn Muḥammad. (1934). *Al-Ghārāt*. Tehran: Anjuman-i Āthār-i Millī. [In Arabic]
52. Al-Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan (Al-Shaykh al-Ṭūsī). (2006). *Al-Rijāl*. Qom: Nashr-i Islāmī. [In Arabic]
53. Al-'Ukbarī, Muḥammad ibn Muḥammad (Al-Shaykh al-Mufid). (1993). *Al-Masā'il al-sarwiyyah*. Beirut: Dār al-Mufid. [In Arabic]
54. Al-Wāqidī, Abū 'Abdullāh Muḥammad. (1966). *Al-Maghāzī*. (M. Jones, Ed.). London: Oxford University Press. [In Arabic]
55. Al-Ya'qūbī, Aḥmad ibn Ishāq. (n.d.). *Tārīkh al-Ya'qūbī*. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]
56. Al-Zabīdī, Murtaḍā. (n.d.). *Tāj al-'arūs*. Damascus: Dār al-Fikr. [In Arabic]
57. Al-Zubayr ibn Bakkār. (1961). *Jamharat nasab Quraysh*. Cairo: Maṭba'at al-Madanī. [In Arabic]